

КРИМСЬКА ВІЙНА 1853–1856 рр. ТА РЕФОРМИ 60–70-Х РР. ХІХ СТ.

Історія України, 9 клас

Ігор КОЛЯДА, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор педагогічних наук;

Олексій ШУБЕР, студент факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова

Мета:

- розглянути вплив Кримської війни на суспільно-політичну та соціально-економічну ситуацію у Наддніпрянській Україні, закріпивши причини, перебіг і результат Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр., сформувати уявлення про героїв війни – українців за походженням (Петро Кішка);
- визначити суть і наслідки селянської реформи 1861 р., закріпити знання в учнів про реформи 60–70-х рр. ХІХ ст. й охарактеризувати особливості їх запровадження та наслідки в українських губерніях у складі Росії;
- сформувати практичні компетентності: хронологічні, просторові, інформаційні, аксіологічні;
- уміти формулювати оцінку історичних подій та історичних постатей, виховувати пізнавальний інтерес до історії України, критичне мислення, толерантне ставлення до різних оцінок та суджень.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Навчально-методичне забезпечення: Історія України: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / В. С. Власов. – Київ: Літера ЛТД, 2017. – 304 с.; Атлас з історії України 9 клас (з контурною картою), за ред. Л. Б. Хмари. – Київ: Картографія, 2013 р., 20 с.; фотоматеріали, картини, дидактичні матеріали, хрестоматія.

ХІД УРОКУ

І. Актуалізація опорних знань та мотивація діяльності.

Перед початком висвітлення навчального матеріалу вчитель за допомогою ілюстрацій та уривку з фільму «Атака легкої кавалерії» (Велика Британія, 1968 рік, Тоні Річардсон) організовує **евристичну бесіду** за запитаннями:

Учитель. Яким подіям всесвітньої історії присвячено фільм Тоні Річардсона?

Учень. Цей фільм присвячено Кримській війні 1853–1856 рр.

Учитель. Що стало причиною війни між Росією та Османською імперією?

Учень. Причиною конфлікту було прагнення російського царату посилити вплив на Балканах, захопити протоки Босфор і Дарданелли та перетворити Чорне море на закритий, цілком контрольований внутрішній басейн Російської імперії.

Учитель. Коли українські землі опинились в епіцентрі цього воєнного конфлікту?

Учень. У листопаді 1853 р. російський флот знищив турецький флот, що стояв у Синоді. Стривожені поразкою турецького флоту, союзники висадили десант під Євпаторією і почали просуватися на Севастополь. Російська армія програла генеральну битву на річці Альма і відступила до Бахчисарая.

Учитель. Якому епізоду Кримської війни присвячено фільм?

Учень. Фільм присвячено основним подіям, що розгорталися під Севастополем, який союзники тримали в облозі упродовж майже року.

Учитель. З якими подіями пов'язано героїчна оборона Севастополя?

Учень. 13 вересня 1854 року вважається початком 349 денної облоги міста Севастополь. Битва на Альмі відбулася 8 вересня; союзники атакували російську позицію і, після запеклого бою, змусили російські війська відступити.

Учитель. Яку подію з оборони Севастополя відображено у фільмі?

Учень. Стрічку зосереджено на одному з боїв, який увійшов в історію як хрестоматійний подвиг. Розуміючи всю фатальність плану, 1854 р. під Балаклавою британський загін легкої кавалерії атакував російську артилерію попри щільний вогонь у відкритій місцевості. Загін британців зазнавши великих втрат, увійшов прикладом в історію, відчайдушною і приреченою сміливістю.

Учитель. Яке ставлення авторів фільму до цього епізоду війни?

Учень. Автори, зображаючи сміливість рядових вояків, критикують тогочасне воєнне британське командування у його ставленні до життя простих британців.

Учитель. Якими засобами режисеру вдалося показати всю масштабність історичних подій?

Учень. Показом батальних сцен, картинами жорстокості та з сатиричними вставками зокрема ведмеда (символізує Російську імперію, що скубе індику (уособлює Туреччину, при цьому використовується гра слів англomовні назви країни і птаха). Британію показано левом, що прокидається і приміряє кашкет «світового жандарма» та плыве воювати Крим.

Учитель. Якими були наслідки Кримської війни?

Учень. Після взяття союзниками Малахового кургану доля Севастополя, а разом і всієї війни, була вирішена. Російській імперії довелося підписати Паризький мирний договір 1856 р., за яким вона втрачала, зокрема, острови в дельті Дунаю та частину Південної Бессарабії, мусила тимчасово забути про свої амбіції щодо територій на Балканах і чорноморських проток. Поразка в Кримській війні спричинила зростання невдоволення діями уряду, адже основну причину невдач вбачали у військово-технічній і соціально-економічній відсталості Російської імперії, тож з усією очевидністю постало питання внутрішніх змін.

Учитель. Отже, вивчення цієї теми має допомогти з'ясувати роль нашого народу у Кримській війні, її вплив на соціально-економічне становище українських земель, розкрити і охарактеризувати особливості впровадження буржуазних реформ 1860–1890-х рр. в українських губерніях Російської імперії та їх наслідки й вплив на подальший соціально-економічний розвиток українських земель у другій половині XIX ст.

II. Вивчення нового матеріалу (засвоєння нових знань).

План

1. Кримська війна та Наддніпрянська Україна 1853–1856 рр.
2. Селянська реформа 1861 р. та її наслідки.
3. Реформи Російської імперії 60–70 рр. XIX ст.

1. Кримська війна та Україна 1853–1856 рр.

За допомогою прийому **міркування** вчитель формує в учнів уявлення про роль українців у Кримській війні.

Учитель. Кримська війна вкрай негативно позначилася на становищі українських губерній у складі Росії. У чому це виявилось? Саме на українців ліг основний тягар воєнних дій. Лише під час оборони Севастополя у сухопутних військах російської армії загинуло понад 25 тис. українців. Особовий склад Чорноморського флоту Російської імперії, за винятком вищого командування та переважної більшості офіцерів, був сформований здебільшого з уродженців України. Та сама ситуація склалася й у сухопутних части-

нах. Переважно в Україні збирали запаси продовольства й фуражу, реквізуючи або закуповуючи майже за безцінь для армійських потреб сільськогосподарську продукцію в місцевих виробників. Населення Півдня України опінувалося лікуванням хворих та поранених під час бойових дій. Оскільки Україна була найближчим тилом і базою постачання російської армії, на селян ліг увесь тягар військових перевезень з центральних районів країни до Криму. Селяни перевозили тисячі солдатів, потрібні армії вантажі тощо. Зрозуміло, що селяни були незадоволені своїм становищем через зростання податків і повинностей. Усе це спровокувало наприкінці війни масовий антикріпосницький рух.

Отже, роль українців у Кримській війні була надзвичайно великою. Тож ця війна хоч і стала для українського народу тягарем, з одного боку, а з іншого боку, вона прискорила процес буржуазних реформ, які стали визначальними для Наддніпрянської України.

Первісне закріплення, відповіді на запитання:

1. Яка кількість українців загинула за імперські інтереси?
 2. Як українське населення було задіяно у воєнних діях російської армії?
 3. Як війна позначилась на становищі в Наддніпрянській Україні?
- За допомогою **тематичної таблиці** «Наддніпрянська Україна і Кримська війна» вчитель висвітлює воєнні дії на території Наддніпрянської України у ході Кримської війни:

Завдання учням:

- Занотувати таблицю до конспекту.

Дата	Події	У чому виявився вплив війни для Наддніпрянської України	Наслідки
4 січня 1854 р.	Велика Британія та Франція ввели свої ескадри в Чорне море	1. Головний театр військових дій, фінансових і людських ресурсів. 3. Участь українців у воєнних діях російської армії	1. Людські втрати. 2. Територіальні втрати. 3. Економічне розорення. 4. Наростання соціального невдоволення кріпосними відносинами. 5. Упровадження буржуазних реформ
1 вересня 1854 р.	Висадка британо-франко-османських військ у Євпаторії		
14 вересня 1854 р. – 27 серпня 1855 р.	Героїчна оборона Севастополя, облога тривала 349 днів		
1856 р.	Укладено Паризький мирний договір		

Учитель за допомогою **карти** показує перебіг воєнних дій у роки Кримської війни на території Наддніпрянської України.

Первісне закріплення, завдання учням:

1. Ознайомитися з картою.
2. Позначити на контурній карті основні битви на території Наддніпрянської України під час Кримської війни.

Уявлення про Красовського М. як видатного баталійного художника вчитель формує за допомогою **історико-біографічної довідки**.

Учитель. Микола Павлович Красовський (1840–1896) – живописець, графік, скульптор. Виховувався в Гершому кадетському корпусі. Служив у лейб-гвардії егерського (Гатчинського) полку. Паралельно самостійно займався скульптурою і малюнком. У 1863 р. намалював визначну картину «Повернення до Севастополя ескадри Чорноморського флоту після Синопського бою». У 1870 р. вийшов у відставку і вступив до імператорської Академії мистецтв. Займався в класі батального живопису. У 1874 був нагороджений двома малими срібними і великою заохочувальною медаллю за етюди коней. Працював як баталіст, мариніст. У 1879 р. на замовлення імператорського двору написав картину «Справа козаків Платова в 1812 році». Творчість представлено в Державному Російському музеї, Центральному військово-морському музеї в Петербурзі.

Завдання учням.

Занотувати основні дати життя М. Красовського.

Про картину Миколи Красовського «Повернення до Севастополя ескадри Чорноморського флоту після Синопського бою» (1863 р.) учитель формує уявлення в учнів, використовуючи **розповідь**.

Учитель. 18 листопада 1853 р. на пароплаві «Крим» М. Красовський узяв участь у Синопській битві, у якій відзначився і був нагороджений грошовою премією. Синопська битва – приклад героїзму Чорноморської ескадри. М. Красовський свою одну з картин присвятив тим героїчним подіям.

Микола Красовський. Повернення до Севастополя ескадри Чорноморського флоту після Синопського бою. 1863 р.

Запитання для організації самостійної роботи учнів:

1. До якого художнього жанру належить це полотно?
2. Якій події війни присвячено картину?
3. Який епізод війни відтворено на картині?
4. Якими художніми засобами автору вдалося відтворити запеклість пройдешньої битви?
5. Як кольорова гама, застосована живописцем, впливає на емоційне сприймання подій битви?

Використовуючи **історико-біографічний портрет, учитель формує уявлення** про матроса-українця П. Кішку – героя, який відзначився відвагою під час оборони Севастополя.

Учитель. Народився Петро Кішка в родині українського селянина-кріпака. 16 травня 1849 р. власник села і тамтешніх кріпаків К. Яловицький, який мешкав переважно у Петербурзі й Варшаві, запідозривши П. Кішку в зв'язках з учасниками селянського повстання на Поділлі, віддав його в рекрути. 20 серпня (1 вересня) того ж року Петро Кішка прибув до Севастополя. Тут його було зараховано матросом до 30-го флотського екіпажу. Спочатку він ходив на різних військових кораблях, а коли 1854 р. під час Кримської війни почалась облога Севастополя, Кішка був призначений на батарею капітан-лейтенанта Перекомського, де служив Ігнатій Шевченко. Батарея була розташована між 3 і 4 бастіонами – між Бамборською висотою і Бульварною гіркою в кінці Південної бухти, що в районі нинішнього залізничного вокзалу. Брав участь у вісімнадцяти вилазках у тил ворога і часто діяв сам – майже щоночі ходив у секрети і повертався з полоненими і важливими відомостями про ворога. Про нього в Севастополі казали, що це той Кішка, що ночами ловив французьких та англійських мишей. Він двічі був поранений, підвищений у чині до квартирмейстера, нагороджений знаком відзнаки військового ордена св. Георгія 4 ступеня, а також двома медалями – срібною за захист Севастополя і бронзовою в пам'ять про Кримську війну. Повернувшись до рідного села, матері вже не застав. Землі, родина не мала, і Петро став чумакувати. Кілька разів їздив по сіль та рибу до Одеси, Миколаєва, Херсона, працював у лісництві. 1863 р. його знову взяли на службу – на Балтійський флот. У Петербурзі Кішка зустрів одного з учасників оборони Севастополя генерал-лейтенанта Степана Хрульова. Він розповів генералу, що ще двічі був представлений до нагороди в Севастополі, але подання десь «загубились». Хрульов написав від себе до інстанції, і в грудні 1863 р. Кішка отримав золотий Георгіївський хрест 2 ступеня. Він прослужив ще чотири роки. Повернувшись знову додому, одружився й останні роки свого жит-

тя провів у рідному селі, отримуючи невелику пенсію. Помер і був похований на батьківщині. Місце поховання невідоме.

Завдання учням.

Занотувати основні дати життя П. Кішки.

*Організація самостійної роботи, що передбачає **аналіз історичного джерела**: «Служив у флотському екіпажі матрос Петро Кішка. Веселив він жартами та різними вигадками й артилеристів на бастіоні в нудні хвилини затишшя і був неодмінним учасником кожної вилазки до траншей ворога. Кішка завжди йшов попереду і, якщо розпочинався гарячий бій, вправно діяв багнетом і повертався з багатим трофеєм. Енергійний матрос і вдень знаходив собі справу. Заманулося Кішці підрахувати, скільки гармат на батареї у французів. Його стали відмовляти – мовляв, нічого не вийде, французи службу несуть пильно. Кішка усміхнувся: подивимось, мовляв, які вони пильні та як спіймаються на гачок. Підібрався непомітно до батареї, виліз на високий насип. Французи, побачивши його, цілком імовірно, подумали, що хтось із своїх солдатів переодягнувся у російську форму, і, показуючи пальцями на “перевдягнутого”, підняли регіт, зрадівши вдалому маскараді. Кішка теж сидить собі, речею на весь рот і, загинаючи пальці, рахує гармати. Потім скотився стрімголов з насипу до своїх. Тільки тут схаменулися французи, зрозуміли, нарешті, що їх одурили, і давай палити. А Кішці й горя мало. Весело поблискуючи карими очима, він уже доповідає начальству про кількість гармат». (Із спогадів одного з учасників Кримської війни з Вінниччини Петра Кініка).*

Відповісти на запитання після ознайомлення з джерелом:

1. Як ставиться автор до вояка?
2. На яких чеснотах П. Кішки наголошує автор?
3. Які факти засвідчують, що П. Кішка мав серед своїх військових побратимів?
4. Які деталі вказують на те, що П. Кішку змальовано як нащадка запорозьких козаків?
5. Які ментальні риси українця ми можемо виділити у матроса П. Кішки?
6. У чому виявився героїзм П. Кішки?

*Використовуючи **історико-біографічну довідку**, учитель ознайомлює учнів з Францем Рубо: Франц Олексійович Рубо (народився 17 червня 1856 р., Одеса, Херсонська губернія, Російська імперія, помер 13 березня 1928 р. Мюнхен, Баварія, Німеччина) – український художник-баталіст французького походження, автор панорам «Оборона Севастополя», «Бородинська битва». Народився в Одесі в сім'ї французького комерсанта, що влаштувався в Російській ім-*

перії. Навчався в Одеській малювальній школі (1865–1877), а в 1878–1883 рр. – у Мюнхенській академії мистецтв. Спеціалізувався на батальному живопису, попутно (як і багато баталістів того часу) звернувся до мистецтва широкоохопних панорам, що дають, завдяки поєднанню картини з тривимірним макетом, ілюзію історичної події, яка відбувається на очах у глядача.

Завдання учням.

- *Занотувати основні дати життя Ф. Рубо.*

*Учитель формує уявлення учнів про панораму Франца Рубо «Оборона Севастополя 1854 – 1855 рр.», використовуючи прийом **образної розповіді**.*

Учитель. Автор панорами, професор класу батального живопису Петербурзької Академії мистецтв Франц Олексійович Рубо поклав в основу твору найяскравіший епізод севастопольської епопеї – бій на Малаховому кургані 6 червня 1855 р. У цей день 75-тисячна російська армія успішно відбила натиск 173-тисячного англо-французького війська. Головним героєм битви Ф. Рубо вважав народ, в прославленні його подвигу він і бачив основне своє завдання. Роботу над панорамою художник розпочав у 1901 р. Приїхавши до Севастополя, він вивчав історичні документи з учасниками і очевидцями подій, а потім у Петербурзі створив ескіз картини. Величезне живописне полотно (14 м × 115 м) писалося в Мюнхені за допомогою художників Шенжена, Мерте, Фроша і 20 студентів Баварської академії мистецтв. Водночас велася робота над створенням натурного плану площею 900 м². Улітку 1904 р. творіння доставили до Севастополя, а 14 травня 1905 р. до 50-річчя героїчної оборони міста, панорама була відкрита для загального огляду. Одними з перших її відвідувачів були ветерани севастопольських битв, яких здивувала і зворушила достеменність відтворених подій.

Запитання для організації самостійної роботи учнів:

1. До якого художнього жанру можна віднести це полотно?

2. Якій події присвячено картину-панораму?
3. Який епізод битви відтворено на панорамі?
4. Якими художніми засобами автор відтворює запеклість битви?
5. Як кольорова гама, застосована живописцем, впливає на емоційне сприйняття подій битви?

Використовуючи **прийом художньо-літературного ілюстрування та порівняльну таблицю**, учитель розкриває розгортання селянського руху під впливом Кримської війни.

Учитель. Приводом до «Київської козаччини» – селянського повстання 1855 р. – було опублікування маніфесту про створення державного ополчення. Ось як ці події змальовує І. Нечуй-Левицький у творі «Микола Джеря»: «Тим часом в народі пішла дивна чутка, пішла й покотилась по селах, як грім по небу: то була чутка про волю. Народ зашумів, як бір в негоду. Встала, ніби з домовини, чутка про козаччину. У Васильківщині й Канівщині схопився бунт, як пожежа серед ночі. Народ піднявся й пішов ватагами од села до села, ніби хотів знайти скоріше волю. Всі записувались в козаки, бо говорили, хто запишеться в козаки, той не робитиме панщини». Найбільшого розмаху рух набув на Київщині, діставши назву «Київська козаччина». У селах поширювалися чутки, що всі, хто запишеться до ополчення, стануть козаками, а після запису в «козаки» будуть звільнені від кріпацтва, одержать землі й майно, стануть вільними хліборобами. Почавшись у лютому 1855 р. у Васильківському повіті, у березні – квітні цей рух охопив 8 із 12 повітів Київської губернії (понад 500 сіл). Для придушення «козаччини» в Київську губернію царський уряд спрямував регулярні війська та поліцію. Не встигло забути повстання на Київщині, як відбулося нове, не менш грізне – «Похід у Таврію по волю». Навесні 1856 р. з-поміж селян поширилися чутки, що царський уряд закликає переселятися до Криму та що кріпакам-переселенцям будуть да-

вати там землю і волю. Селяни знімалися цілими селами, з жінками й дітьми. Найбільших розмірів рух набув у Катеринославській і Херсонській губерніях. Озброївшись, селяни рухалися великими групами, розганяючи на своєму шляху загони поліції та військ. Лише залучивши великі військові сили, влада спромоглася зупинити цей селянський рух, який став останнім перед «епохою великих реформ».

Отже, наростання антикріпосницьких селянських виступів засвідчувало про загострення одного із соціальних питань – наростання суперечності між панівними кріпосницькими відносинами та прагненням українців до звільнення від феодального тягару, тим більше, що відновлення кріпосницьких відносин відбулося лише 70 років потому, т. б. 1783 р. і ще були живі у пам'яті народу часи без кріпосницького поневолення.

Первісне закріплення, відповіді на запитання, виконати завдання:

1. Чому почали виникати повстанські рухи?
2. Які регіони України охопили повстання?
3. Чому повстання зазнали поразки?
4. Занотувати таблицю до конспекту.

2. Селянська реформа 1861 р. та її наслідки.

Учитель, використовуючи пояснення, ознайомлює учнів зі змістом таких термінів та понять, як:

Кріпацтво, або кріпосне право – правова система, або система правових норм при феодализмі, яка встановлювала залежність селянина від поміщика, який мав право на особу, працю й майно кріпаків. Знаходило юридичний вираз у прикріпленні селянина до землі, праві феодала на працю та майно селянина, відчужуванні його як із землею, так і без неї, надзвичайному обмеженні дієздатності (відсутність у селянина права порядкувати нерухомим майном, спадщиною, виступати в суді, права державної присяги тощо).

Порівняльна таблиця: «Кримська війна (1853–1856 рр.) та соціальні протести в Наддніпрянській Україні»

Назва руху	Київська козаччина		Похід у Таврію за волю	
Дата	1855 р.		1856 р.	
Причини	Суперечності між відсталістю феодальної моделі економіки з її кріпосницькими відносинами та новою ринковою моделлю економіки.			
Привід	Оприлюднення маніфесту про формування народного ополчення на період війни		Чутки про те, що кріпакам-переселенцям до Криму царський уряд буде надавати землю і волю	
Основні події	Лютий 1855 р.	Початок руху	Весна 1856 р.	Початок руху
	Березень–квітень 1855 р.	Рух охопив 8 із 12 повітів Київської губернії	Літо 1856 р.	Кількість учасників досягла 3 тис. осіб
	Кінець 1856 р.	Придушено регулярними військами		
Результат	Поразка			
Наслідки	Прискорення урядової політики реформ; зародження руху народників; активізація українського національно-визвольного руху			

Реформа – докорінні перетворення у різних галузях державного та/або суспільного життя.

Первісне закріплення, відповіді на запитання, виконати завдання:

1. Занотувати до конспекту визначення цих понять.

2. Хто такі кріпосні селяни?

За допомогою **стислої характеристики та структурної схеми** вчитель закріплює причини селянської реформи 1861 р.

Учитель. Причинами проведення селянської реформи слугувало:

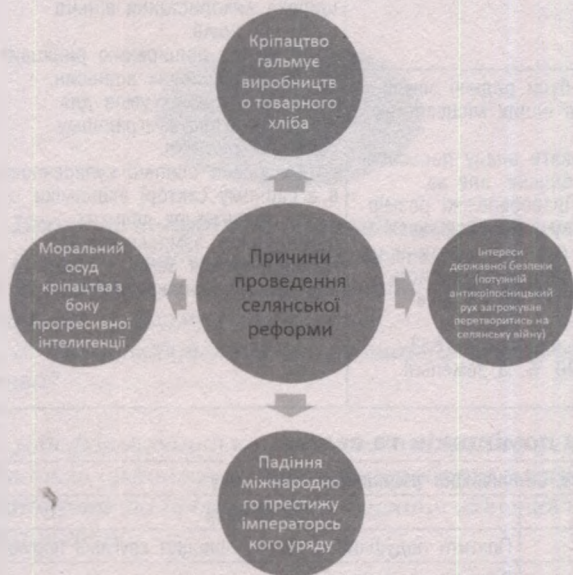
1. Падіння міжнародного престижу імператорського уряду.

2. Кріпацтво гальмувало виробництво товарного хліба.

3. Моральний осуд кріпацтва з боку прогресивної інтелігенції.

4. Інтереси державної безпеки (потужний антикріпосницький рух загрожував перетворитись на селянську війну).

Отже, Кримська війна прискорила політику реформ, яка мала розв'язати головні суперечності розвитку тогочасного російського суспільства – це суперечність між відсталою феодально-кріпосницькою системою та новими капіталістичними (ринковими) відносинами, що утверджувалися у соціально-економічному житті Російської імперії та між феодально-абсолютистською моделлю й прагненням її змінити новою соціальною верствою – буржуазією, утвердивши парламентську модель державного управління.

Завдання учням.

• Занотувати схему до конспекту.

Використовуючи **розгорнуту характеристику, тематичну таблицю і логічно-струк-**

турну схему, учитель розкриває основні заходи та наслідки Селянської реформи 1861 р., особливості її проведення у Наддніпрянській Україні.

Учитель. Початок Селянської реформи поклав «Маніфест» Олександра II від 19 лютого 1861 р. Реформа передбачала реалізацію двох основних **заходів**:

1) скасування особистої залежності селян від поміщиків та надання їм громадянських прав і свобод;

2) наділення селян землею.

За реформою 1861 р. поміщицькі селяни отримали:

1) особисту свободу, позбувшись залежності від поміщиків (унаслідок реформи поміщик утратив право купувати, продавати, дарувати селян; селяни могли брати шлюб без дозволу поміщика);

2) право самостійно укладати договори й торговельні угоди, купувати, орендувати, дарувати, продавати землю, інше нерухоме та рухоме майно, вільно ним розпоряджатися й одержувати його у спадок;

3) вступати на службу або в навчальні заклади, переходити в інші верстви суспільства (міщан, купців тощо);

4) право вільно здійснювати торгівлю, відкривати різні промислові, торгові й ремісничі заклади, виробляти й продавати свої вироби як у селах, так і в містах, могли долучатися до підприємницької діяльності, найматися на різні роботи.

Крім того, селян не можна було покарати інакше, як за вироком суду чи за законним розпорядженням урядової та громадської влади.

Водночас реформа не ліквідувала всі феодальні пережитки. Так, юридично вільне селянство:

1) не мало громадянської рівності з іншими верствами суспільства;

2) мало деякі громадські й майнові обмеження;

а) мусили платити подушний податок;

б) відбувати рекрутську повинність;

в) могло бути покараним різками;

г) мало об'єднуватися в селянську громаду з її круговою порукою, з обмеженням виїзду за територію волості.

За поміщиками залишалися такі права:

1) опікунства над сільською громадою;

2) власності всіх земель, що їм належали і до реформи;

3) обов'язково надавати в постійне користування селянам наділи та угіддя. Йдеться про присадибні ділянки, польові наділи й інші угіддя. Викуп земельного (польового) наділу здійснювався тільки з дозволу поміщика. Селянин не мав права відмовлятися від нього протягом 9 років. До укладення викупних угод селяни залишалися у становищі тимчасово зобов'язаних, підпорядкованих владі поміщика і продовжували виконувати на його користь повинності. Цей стан тривав

від двох до дев'яти років, а в деяких маєтках – і більше 20 років. Селяни, які оформили угоду про викуп своїх наділів, ставали власниками й уже не мусили відбувати панщину чи платити оброк. Присадибу у ділянку селянин міг викупити будь-коли. За садibu селяни мали щороку платити оброк (грошову плату). За користування польовим наділом потрібно було платити грішми або відробляти панщину в маєтку поміщика.

Прикметно, що реформа позбавила селян частини польових наділів і угідь, якими вони користувалися раніше. Щоб закріпити за собою найродючіші землі, поміщики замінювали кращі селянські наділи гіршими, зносили селянські хати, господарські будівлі, утруднювали селянам доступ до пасовищ, сіножатей, водопоїв тощо або взагалі позбавляли цих сільськогосподарських угідь.

Селяни, переконавшись, що звільнення від кріпосної залежності відбувалося в інтересах поміщиків, чинили в багатьох місцях опір проведенню реформи:

- 1) не виконували відробітків;
- 2) не платили податків, викупного;
- 3) часто вдавалися до вирубування лісів, знищення посівів, підпалів поміщицьких садиб;
- 4) організовували виступи та повстання. Протягом кількох років після реформи у значній частині повітів тривали селянські заворушення, які часто придушували за допомогою каральних військ.

«Селянська реформа 1861 р. у Наддніпрянській Україні: заходи, особливості, наслідки»

Заходи	Особливості	Наслідки
1) скасування особистої залежності селян від поміщиків та надання їм громадянських прав і свобод	Викупні угоди поміщик укладав не з громадою, а з індивідуальним селянським господарством	<ul style="list-style-type: none"> · Посилюється соціальне розшарування селянства · Починається широке використання вільно найманої праці. · Посприяло поширенню ринкових і товарно-грошових відносин, створенню певних умов для підприємництва в аграрному секторі економіки. · Не здало основні суперечності в аграрному секторі економіки через збереження великих поміщицьких землеволодінь, неперетворення землі в товар та інші феодальні пережитки
2) наділення селян землею	<p>На Лівобережжі і в Південній Україні, де були родючі землі, наділ надавався в 1,6 раза менший, ніж в інших місцевостях Росії.</p> <p>На Правобережжі уряд, намагаючись підірвати владу польської шляхти, надавав селянам на 18 % землі більше, але за підвищеними цінами. На Лівобережжі та Правобережжі розмір оброку за кожен десятина польового наділу встановлювався від 1,4 до 2,8 рубля, а за садibu – 5,1 рубля з десятини на рік. Крім того, селянин мусив щороку відробити на користь поміщика за кожен отриману десятина від 12 до 29 днів панщини, з них 3/5 днів – улітку.</p> <p>На Правобережжі під впливом польського повстання 1863–1864 викупні платежі було зменшено на 20 %, а земельні наділи збільшено</p>	

«Селянська реформа 1861 р.: права і обов'язки поміщиків та селян»

Права і обов'язки за Селянською реформою 1861 року		
Селянин	Права і обов'язки за Селянською реформою 1861 року	
	Права	Обов'язки
	Особиста свобода	Платити подушний податок (принцип кругової поруки)
Укладати договори і торговельні угоди	Рекрутська повинність	
Вступати на службу або в навчальні заклади; обмеження виїзду за територію волості	Об'єднання в селянську громаду	
Поміщик	Права і обов'язки за Селянською реформою 1861 року	
	Права	Обов'язки
Право власності на землю	Укладання викупних платежів	

Основні засади реформи 1861 р. поширилися й на інші категорії селян, зокрема державних. 1866–1867 рр. вийшли царські укази, відповідно до яких за державними селянами:

- 1) зберігалися їхні земельні угіддя;
- 2) могли викупувати їх одразу або «вносити в казну визначений законом щорічний платіж під назвою державного оброчного податку»;
- 3) викупні платежі для державних селян були меншими, ніж для решти. Вони отримали майже вдвічі більші, ніж поміщицькі селяни, земельні наділи.

Отже, Селянська реформа 1861 р. передбачивши низку заходів з ліквідації феодальних відносин, що гальмували соціально-економічний розвиток, мала суперечливий характер і зберігала феодальні пережитки, що продовжували негативно впливати на економічний розвиток й українських земель у складі Росії.

Первісне закріплення, відповіді на запитання, виконати завдання:

1. Які права здобули селяни?
2. У чому виявились обмеження прав селян?
3. У чому виявились особливості проведення Селянської реформи в українських губерніях?
4. У чому виявився протест селянства, невдоволеного непослідовністю реформи?
5. Занотувати таблиці.

За допомогою **стислої характеристики та структурної схеми** вчитель висвітлює наслідки Селянської реформи.

Учитель. Селянська реформа 1861 р. мала такі наслідки в Наддніпрянській Україні:

- 1) поглибився процес розшарування селянства;
- 2) почалося формування ринку вільнонайманої робочої сили, що стало передумовою для капіталістичної модернізації (індустріалізації) економіки країни;

3) посприяла поширенню ринкових і товарно-грошових відносин, створенню певних умов для підприємництва в аграрному секторі економіки;

4) не змогла здолати основні суперечності в аграрному секторі економіки, зберігши велике поміщицьке землеволодіння, не перетворивши землю на товар та через інші феодальні пережитки (селянську громаду, кругову поруку тощо).

Отже, Селянська реформа 1861 р. мала неоднозначний характер. Вона так і не вирішила основних суперечностей на селі, зберігши велике поміщицьке землеволодіння.

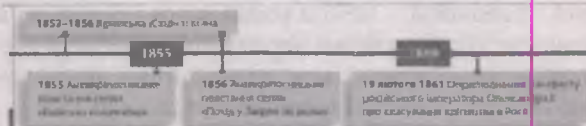

- А** причини реформи;
- Б** наслідки реформи;
- В** привід до реформи;
- Г** зміст реформи;

3. Реформи Російської імперії 60–70 рр. XIX ст. у Наддніпрянській Україні.

Учитель, використовуючи **доведення, хронологічну лінію часу й тематичну таблицю**, характеризує основний зміст реформ та особливості їх проведення у Наддніпрянській Україні.

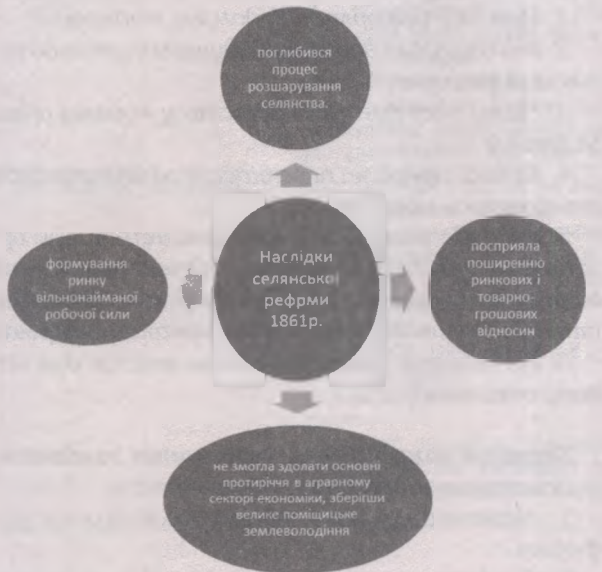
Первісне закріплення, виконання завдання:

- 1864 р. — земська, судова, освітня, фінансова реформи;
- 1862—1874 рр. — військова реформа;
- 1865 р. — реформа цензури;
- 1870 р. — реформа міського самоврядування.

• **Занотувати хронологічну лінію до конспекту.**

Реформи Російської імперії 60 – 90 рр. XIX ст. у Наддніпрянській Україні мали сприяти перетворенню феодально-абсолютистської монархії у буржуазно-парламентську або конституційно-монархічну модель, а тому охопили усі сфери життя суспільства і стосувалися найважливіших питань у Російській імперії. Так, 1864 р. розпочато земську і судову реформи. В українських губерніях Лівобережної та Південної України було запроваджено земське самоврядування – створювалися земські установи: губернські й повітові земські збори та їхні управи. Повітові земські зібрання склалися з членів, яких називали гласними. Їх обирали на три роки. У виборах до земств брало участь усе населення, що мало земельну власність, але при цьому виборці були поділені на три категорії: поміщиків, міщан і селян. Перевага надавалася поміщикам. Земства з моменту

Первісне закріплення, виконання завдання:

1. Занотувати схему до конспекту.
2. Назвати позитивні і негативні наслідки Селянської реформи для селян.
3. Чому відбувся процес розшарування селянства?

Для формування критичного мислення в учнів учитель організує **самостійну роботу з карикатурою** та пропонує підготувати відповіді на запитання:

1. Російський поет М. Некрасов запитував: «Народ звільнений, але чи щасливий він?». Прокоментуйте його оцінку селянської реформи 1861 р.
2. Що дає змогу визначити аналіз карикатури на Селянську реформу 1861 р.:

їх утворення займалися винятково місцевими господарськими та соціальними питаннями (утриманням шкіл, лікарень, пошти, ветеринарних і санітарних служб). На Правобережжі реформа була проведена аж у 1911 р. Уряд остерігався впливу польських поміщиків, що могло позначитися на посиленні антиурядових настроїв.

Отже, буржуазні реформи у Наддніпрянській Україні упродовж 1860–1890 рр., незважаючи на свій прогресивний буржуазний характер, полишили незавершеними, лише забезпечили передумови можливої зміни політичної моделі у Російській імперії, проте мали позитивний вплив на соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Наддніпрянської України, перетворюючи її на розвинутий індустріальний регіон країни, активізуючи український національно-визвольний рух, головним рушієм якого стає національна інтелігенція, що формувалася з різночинної інтелігенції.

Засобами естетичного навчання історії вчитель формує критичне мислення в учнів, організовує самостійну роботу, використовуючи прийом аналізу художньо-літературного твору.

«– Так яку ж ви нам новину привезли? – зачинає він, сторбаючи гарячий чай.

– Добру – для добрих людей... А ваші піщани такі неспокійні – мені з ними один клопіт, та й годі! Ще Ларченко, як передавав стан, перестерігав мене: «Стережіться, каже, піщан, бо то народ вельми завзятий!» Аж воно так і є!

– Та воно, добродію, мабуть би, ніякого й клопоту не було, коли б не так трохи...

– Що пак я казав? – спитав Дмитренко, загубивши останню свою думку й річ. – А, бач... Так земство привіз.

– Що то воно за земство? – питає Чіпка, пильно дивлячись у вічі становому.

– Земство?.. Нова милість царська! Бачите: живете ви у Пісках – козаки, панські й жида... Адже й жида є в вас? (Чіпка одказав, що є). Так, бачите: отак само живуть і в Котолупівці, у Байраках, у Вовчій Долині... живуть поміщики, живуть купці, козаки, крестяни... Так усім, бачите, треба по шляхах їздити: усім треба, хань боже! якої пошесті, від напасті обороняйтесь... Одному – трудно, а другому – можна... Ну, так бачите... (Дмитренко дедалі став учащати: «так» та «бачите», – видно, він гаразд і сам ні бачив, ні знав того, про віщо розказував). Так от, бачите: збираються гуртом – пани й мужики – та й роблять що треба.

– Як це? І пани роблять?! – питає здивований Чіпка.

– Та ні, не самі роблять, а вибирають гласних... а ті виберуть управу з себе, а управа вже й правляє всім...

– А станових тоді хіба не буде?

– Як можна – без станових! Станові – поліція, а поліція й за земством дивиться: щоб дороги рівняли, містки гатили... Без поліції не можна! Хто б недоїмку взискував, якби не поліція? Станові – поки й світа сонця, будуть...

– Щось я гаразд не второпаю, – каже роздумуючи, Чіпка: – й земство за дорогами, й поліція за дорогами...

– Ось почувте, як збереться громада та прочитаю указ... Уранці на майдані, коло козачої волості, зібралась у купу козака й кріпацька громада. Дмитренко приїхав на Чіпчиних конях, прочитав указ, розказав, кого вибирати: заборонював «сіре мужиччя» в гласні «перти», радив – панів, котрі «усе знають й усе, що треба, зроблять»; похвалився навіть, що як повибирають «мужву», то щоб начувалися... (П. Мирний. «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» – Донецьк, «БАО», 2007. – С. 77).

Завдання учням. Відповіді на запитання:

1. Про яку реформу повідомляє становий?
2. Які соціальні верстви будуть залучені до реалізації реформи?
3. Чому постала необхідність у новому органі влади?
4. Якими сферами повсякденного життя буде опікуватись новий орган?
5. Як буде розподілено повноваження між органами влади? Пригадайте з «Основ правознавства», який принцип, проголошений у «Конституції П. Орлика», втілює пропонувана реформа?
6. Як називає запровадження земств для народу становий?

Первісне закріплення, виконання завдання:

Занотувати таблицю до конспекту.

1. Назвати, в яких сферах проводились реформи.
2. Які були наслідки цих реформ?
3. У чому полягали особливості їх проведення у Наддніпрянській Україні?

Уявлення про вибори до земств учитель формує, використовуючи прийом аналізу художнього твору – уривок із роману П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»:

«Уранці на майдані, коло козачої волості, зібралась у купу козака й кріпацька громада. Дмитренко [становий пристав] приїхав на Чіпчиних конях, прочитав указ, розказав – кого вибирати: нював «сіре мужиччя» в гласні «перти», радив – панів, котрі «усе знають і усе, що треба, заборонюють «мужву», то щоб начувалися... Громада слухала мовчки. Становий ще раз обернувся, ще раз раїв обирати панів... сів на обивательські коні, покотив з Пісок. А зустрівши гласних перед вибо-

«Буржуазні реформи 60 – 90 рр. XIX ст.: особливості у Наддніпрянській Україні»

Дата	Реформа	Зміст	Особливості проведення на Наддніпрянській Україні	Наслідки
1862 р.	Фінансова	<ul style="list-style-type: none"> Створено державний банк у 1860 р.; введено єдиний державний ревізійний центр; створено єдині державні каси, що зосереджували у своїх руках усі прибутки і витрати держави; введено акцизне обкладання спиртних напоїв; збільшено податки на товари масового споживання 	Створено відділення державного банку в українських губерніях	Централізовано управління фінансової системи міністерства фінансів
1864 р.	Земська	<ul style="list-style-type: none"> Земства клопоталися лише господарськими і культурними справами на території повіту і губернії: засновували школи, організували лікарні, пошти, піклувалися про шляхи; здійснювали велику просвітницьку роботу серед селян; засновували с/г школи; вели науково-дослідну роботу; створювали кредитні установи, які обслуговували хліборобів; нагляд за земствами покладався на губернатора і міністра внутрішніх справ, які мали право вето на будь-яке рішення земств 	На Лівобережжі було створено 6 губернських і 60 повітових земських управ. На Правобережній Україні земства не запроваджувалися	Формування засад парламентської моделі управління у системі місцевих органів самоврядування
1864 р.	Освітня	<ul style="list-style-type: none"> Запроваджено єдину систему початкової освіти (технічний прогрес вимагав розширення освітніх закладів); створювалася мережа чоловічих класичних і реальних гімназій. У класичних гімназіях переважали гуманітарні предмети, їх випускники без іспитів могли вступити до університетів. Реальні гімназії мали природознавчий цикл – після їх закінчення молодь мала право вступу лише до вищих технічних навчальних закладів. право на освіту здобували всі стани, які були спроможні заплатити за навчання; університетам надано більшу автономію; було вдосконалено програми навчання 	Відсутність навчання рідною мовою в системі закладах освіти	Створено систему підготовки кваліфікованих кадрів для промисловості
1864–1883 рр.	Військова	<ul style="list-style-type: none"> Поділ території Росії на 10 військових округів; запроваджувалася загальна військова повинність з 1874 р. – (замість рекрутського набору і служби протягом 25 років) для чоловіків від 21 року; у піхоті строк служби – 6 років і 9 у запасі; на флоті – 7 років і 3 роки в запасі; для осіб з освітою – менший строк служби; поліпшилися навчання військ і підготовка офіцерських кадрів; відкривалися військові училища і гімназії, юнкерські училища; армію було оснащено сучасними видами зброї; створено паровий військовий флот; дворянство і духовенство звільнялися від військової служби 	В Україні утворено три військові округи – Київський, Одеський, Харківський. На чолі – командувач, при ньому діяли штаб і військова рада	Формування військово-професійної підготовки та професійної армії

рами, говорив їм: “Слухайте... дивіться на мене... Як крутну правого вуса, клади направо білет, а крутну лівого, – наліво... Глядіть мені!”

Завдання учням на первісне закріплення:

1. Чому влада прагнула контролювати та впливати на вибори до земств?
2. Як автор показав малоосвіченість селян та їхню правову необізнанність?
3. У чому виявилось свавілля влади? Чому селяни не чинили йому противу?

Образне мислення в учнів учитель формує **за-**
собами естетичного навчання історії, ви-
користовуючи **мультимедійно-презентацій-**
ний прийом, який передбачає використання
історико-біографічної довідки про художни-
ка **Клавдія Лебедева**.

Учитель. «Клавдій Васильович Лебедев – ро-
сійський художник історичного і побутового
жанру, живописець релігійної тематики. Наро-
дився в 1852 р. в селянській родині. Навчання
живопису проходив у Строгановському училищі
й Московському училищі живопису, скульптури
та архітектури у Василя Григоровича Перова і
Євграфа Семеновича Сорокіна. У 1881 р. Лебе-
дев був нагороджений великою срібною медаллю
і отримав звання класного художника третього
ступеня. Клавдій Лебедев писав свої картини в
жанрах історичному і побутовому, писав твори в
душі реалізму на сучасні теми і теми російської
історії X – XIX століть. Залишив велику спад-
щину – історичні полотна й акварелі зі сценами
з «домашнього побуту». З 1877 р. Лебедев брав
участь у виставках Московського училища живо-
пису, скульптури та архітектури, Петербурзької

академії мистецтв, Товариства передвижників. З 1891 р. Клавдій Лебедев став дійсним членом мистецького об'єднання Товариства пересувних художніх виставок. У 1893 р. брав участь у Всесвітній художній виставці в Чикаго. У 1897 р. Клавдій Лебедев був удостоєний звання академіка живопису, у 1906 р. обраний дійсним членом Академії мистецтв. У 1894 – 1898 рр. викладав в Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі на посаді професора натурного класу, з 1890 р. викладав у Московському училищі живопису, скульптури та архітектури. На початку ХХ ст. Лебедев ілюстрував Біблію картинами зі Священної історії Старого Завіту. Ілюстрував російські казки, співпрацював з журналами «Живописний огляд», «Всесвітня ілюстрація», «Нива». Брав участь в ілюстрації книжки «Великокнязівське, царське й імператорське полювання на Русі». Був штатним художником видавництва Івана Дмитровича Ситіна. Клавдій Лебедев помер у 1916 р. у Москві. Художник малював картин здебільшого побутової тематики в дусі реалізму, не стала винятком його картина «На земському зібранні». Автор картини поклав в основу твору епізод, який яскраво відобразив тогочасні земські зібрання. Роботу над картиною художник розпочав у 1907 р.»

Клавдій Лебедев. «На земському зібранні». 1907

Завдання учням.

Виконати завдання. Відповісти на запитання:

1. Занотувати основні дати життя митця.
2. Проаналізувати картину художника за таким алгоритмом:
 - а) До якого художнього жанру належать ця картина?
 - б) Чому митець звернувся до цієї теми повсякдення?
 - в) Що є сюжетом картини?
 - г) Як кольорова гама, застосована митцем, впливає на емоційне сприймання земських зібрань?
 - д) Які особливості повсякденного життя земств криптує живописець на своєму полотні?

Застосовуючи комбінований прийом використання художнього твору, вчитель формує уявлення про повсякденну діяльність земств.

Учитель. Запровадження земських установ становило одну з основних складових реформи Російської імперії другої половини ХІХ ст. Під тиском ліберального руху серед дворянства й інтелігенції Олександр ІІ затвердив 1.01.1864 р. «Положение о губернских и уездных учреждениях». Згідно з ним, в губерніях і повітах створювалися виборні земські установи – губернські та повітові земські збори (розпорядчі органи) та земські управи (виконавчі). «15 вересня 1866 року вперше з усієї Катеринославської губернії, від усіх її повітів і закутків, тоді ще глухих і бездорожніх, зібралися люди землі Катеринославського краю, земські люди, на перші губернські земські збори й приступили до спільного, загального обговорення й рішення місцевих користей і потреб. Час був чудовий, сповнений надій на краще майбутнє, повне внутрішнього глибокого піднесення», – так описав літописець початковий момент історії Катеринославського губернського земства («Пятидесятилетие Екатеринославского земства. 1866–1916. – Катеринослав, 1916. – С. 1). Розглядаючи картину К. Лебедева, спробуємо, використовуючи художнє слово П. Мирного, уявити, як відбувалося засідання земського зібрання: «Випав удушливий день саме серед гарячої пори жнив. Сонце стояло над головою, як сковорода, розкалене та наче огнем пекло. Пшениця осипалася: люди не встигали вхопити. Під такий час кожна хвилина дорога селянинові. А тут – кидай свою роботу, їдь у гласні! Пани поз'їздилися. У Гетьманському, коло нового будинку пана Польського, стояли в три ряди карети, брочки, натачанки. Поприїздили не тільки гласні. Багато наїхало з повіту й так собі цікавих панів подивитися на нове диво та послухати, що то за земство. Прибули й прості гласні, хоч і не всі. То все були козачі писарі та голови; один Чіпка з Лозою ніколи ще не знали ніякої служби. Між гласними-селянами можна було помітити двох кріпацьких старшин: один – з Пісок, другий – з Рудки. Пани собі гомоніли в горницях; крики та реготи доносились з хати на вулицю. Селяни, поприїздивши на обивательських шкапійках (дехто привіз разом і подушне), розташувались коло будинку, нарізко од панських карет. Хто сидів під возом, хто під горницями: кожен ховався од душною спеки, що несамовито пекла-палила. ... Кучери позлазили з козел, дехто підійшов до знайомих гласних; балакали то про се, то про те, хвалилися урожаєм, жалкували, що прийшлося такий гарячий час прогаяти... Посеред довгої й широкої зали стояв довгий стіл, засланий черво-

ним сукном, облямований золотою гальонкою, з золотими китицями... За столом, на покуті, сидів предводитель. По праву руку од його Данило Павлович Кряжов – потомок того самого гетьманського полковника Кряжа, що вславився ні боями, ні походами, а тільки тим, що, як прикріпляли до землі підсусідків, він прикріпив нетрохи своїх далеких родичів, а разом з ними брата й сестру рідну... або й не він прикріпив їх, а його жінка – та сама пані полковниця, що людям черевиками очі й зуби вибивала... По ліву руку од предводителя сидів Павкун – городовий гласний. До його предводитель знай нагинався, а він йому шептав щось на ухо. Кругом столу обсідали другі гласні – горожани й земляни. Тут було ціле «сонмище», ціле кодро Польських. Тут були Совинський, Кривинський, Гаєцький, Митіль, – не було тільки одного Макухи: Порох таки його доїхав своїми ябедами: він тепер був під судом, без місця. Між горожанами можна було побачити Лейбу Оврамовича, орендаря пана Польського, а рядом з ним отця Дмитра – благочинного, що так менджував просительськими книжечками, як Дмитренко кінями, за що, кажуть, не раз і судився у консисторії. Дмитренко, як не гласний, сидів окремо, між панями, котрі приїхали подивитись на нове диво. На всю хату тільки два порожні стільці zostалися, та й ті, мабуть, дожидали когось з панських гласних. Чіпка сміливо опустився на один; за ним Лоза – на другий. Пани-гласні зирнулися. Хоч наші дукачі були у добрих синіх жупанах, а все-таки така незвичайна сміливість колола панські очі. Для останніх гласних-селян не знайшлося місця за столом: прийшлося спинами підпирати стіну. Після молебню та присяги почались вибори. Радили вибирати Кряжова, хвалили Совинського, розпинались за Шавкуна, намірялись пропхнути Гаєцького, Митіля. Як не крутив уса Дмитренко, як не дивився на кожного, хто підступав класти білета не в скрутуці, а в свиті, а вийшло так, що ледве-ледве провели трьох перших. На Шавкунові зробили невеличкий перепочинок. Як налагодилися знову прийнятись за вибори, гласний Саенко, син сотниченка, попрохав «слова». Панам було це не вдивовижу. Саенко – здавна чоловік неспокійний. Ще за Василя Семеновича він було не пропустить виборів, щоб не наговорити, як казали про його, «сім мішків гречаної вовни»... Оже та вовна була для панів Польських гірше гіркої гірчиці. Нівроку розумний, гострий, як бритва, Саенко не пропускав случаю, щоб не побрити своїх сильних родичів. Прості люди його любили, як чоловіка, котрий не змовчить сильному і стане завжди в пригоді німичному... Зате пани та жида Саєнкового духу боялися, та й недурно. Напакостити панові, придавити жида – стало втіхою для його. Так оцей-то «лі-

берал», як його звали, зняв тепер річ про земство... Обертаючись до панських гласних, він доказував їм «всесловність земства», довго й красно розводив їм про «интеллектуальную деятельность», котру вони, за «прошлі гріхи», повинні були оддати на «алтарь общественного благополучия». То повертався до простих гласних, нагадував їм про «рівноправність», умовляв їх самим дбати про свої «інтереси», про «народне благо». А на заключку всім гласним разом радив вибрати членом в управу хоч одного з гласних селян. По хаті пройшов шелест. Пани здвигували плечима, хитали журливо головами, шептались між собою. Мужики заворушились під стіною, затупотали ногами на однім місці, зглядалися, мов питали очима один в одного: «А що?! кого тепер?»

Предводитель, пошептавшись спершу з Шавкуном, а потім з Кряжовим, задзвонив у дзвоника і, оглядаючи селян, голосно запитав: хто хоче вибиратись?

Шелест потроху стихав.

Предводитель запитав удруге. Усі мовчали, тільки зирналися.

– Ось хіба Варениченко... – якось не сміливо, кризь зуби, процідив старшина з Пісок.

На його глянуло сто очей; глянув Дмитренко – і затулив рукою свого рота: «мовчи, мов, нескребо!»

– Якого Варениченка? – волею-неволею вимовив предводитель.

– Ось!.. ось!.. – почувся з-під стіни кілька голосів, тикаючи пальцями, де сидів Чіпка.

Він почервонів. Усі усталились на його очима.

– Вы желаете? – спитав його предводитель.

– Та коли людська ласка та панська воля, – одказав Чіпка, підводячись, – то й про мене...

Голос його тремтів; лице горіло; очі світилися радістю.

Пустили на голоси: вибрали Чіпку. Далі, мабуть, розгарячившись, вибрали Саєнка в губернські гласні. Вибори скінчились. Селяни порозїздились по домівках. Пани забанкетували в городі».

(П. Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні? – Донецьк, «БАО», 2007 – С. 82–83).

Отже, проведені необхідні підготовчі заходи у створенні органів місцевого самоврядування – повітові й губернське земські зібрання та їхні виконавчі органи – повітові та губернська земські управи – відіграли важливу роль у подальшій реалізації програми запровадження виборних загалюстанових органів місцевого самоврядування, які стали б основою для утвердження парламентської монархії у Росії.

III. Закріплення та повторення вивченого матеріалу.

Учитель організовує колективну роботу у формі **ігрового прийому «мікрофон»**. Учні об'єднуються у 3 команди і відповідають на поставлені вчителем запитання:

1. Як Кримська війна позначилася на становищі Наддніпрянської України?

2. У чому виявились особливості впровадження буржуазних реформ 1860–1890 рр. у Наддніпрянській Україні?

3. Чому судову реформу вважають найбільш демократичною з усіх проведених владою?

3. Які наслідки мали буржуазні реформи для подальшого соціально-економічного та суспільно-політичного життя в Наддніпрянській Україні?

IV. Підбиття підсумків уроку.

Узагальнення вчителя.

Між Османською і Російською імперіями за 240 років їх існування (хоча вони не завжди так іменувалися, а насправді були за історичною термінологією саме такими) відбулося 12 війн. Наймасштабнішою з них стала Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. У ній взяли участь не лише Росія і Туреччина, а також Англія, Франція та Сардинське королівство, які були союзниками Османської імперії. Східна війна фактично стала своєрідним прологом світової війни. Україна, перебуваючи в складі Російської імперії, взяла активну участь у Кримській війні, а самі бойові дії були найбільшими на українських землях. Їх населення зробило значний внесок у забезпечення військ усім необхідним, проявило героїзм і мужність в обороні Севастополя, Одеси, в боях у Криму та на Чорному морі. Кримська війна 1853–1856 рр. – яскрава й водночас трагічна сторінка в історії українського народу. Тому цілком справедливо, що її 150-річчя в Україні відзначається як важлива історична дата. Після поразки у Кримській війні постала гостра проблема у проведенні реформ, які мали суперечливі наслідки. Реформи прискорили капіталістичну модернізацію, сприяли активізації українсько-національного визвольного руху, але зберегли, гальмівні чинники соціально-економічного розвитку: велике поміщицьке землеволодіння, політичне безправ'я підданих імперії, не створили умов для національно-культурного розвитку українства.

V. Домашнє завдання.

1. Опрацювати параграф.

2. Прочитати уривок із твору Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»: «...таке життя тяглося цілі довгі віки шляхетського панування,

аж поки Польща впала, розшатана руками свого безпутного вельможного шляхетства... Магнатам же – байдуже!.. У них було землі неміряно: були хутори, села, навіть цілі городи – не десятки сел по нашій розкішній Україні, скрізь – скільки оком зглянь – од Сяну аж до Дніпра широко; у тих хуторах, селах та городах жило десятки, сотні тисяч люду, з здоровими до праці руками, котрі, наче сам Бог, розгнівавшись, присудив трудити на одного вельможного дармоїда... Магнатам було – байдуже! Зате урвалася нитка «голопузім»... То було у пана во дворі – і ситий він, і п'яний...».

Відповісти на запитання:

1. Як змальовано життя українського селянства напередодні Селянської реформи 1861 р.

2. Як автор зображує настрої, що панували серед українського селянства?

3. Як автор пояснює причини падіння Речі Посполитої? У чому ви вбачаєте аналогії із сьогоденням України?

4. Якими художніми засобами автор зображає деградацію польських магнатів?

3. Проаналізуйте оцінку реформ українським істориком О. Бойком:

«Скасування кріпосного права й пов'язані з ним перетворення в українських землях... спричинили низку суперечливих тенденцій та процесів: з одного боку, вони зумовлювали збереження землеволодіння поміщиків та занепад... їхніх маєтків, обезземелення та розшарування селянства, аграрне перенаселення, вимушені міграції, зростання суперечностей між всестановою виборністю до земств та авторитарним режимом... з іншого боку – формували позастанову приватну власність на землю, сприяли становленню ринку робочої сили, стимулювали розвиток підприємництва, розширювали функціонування ринкових відносин, створювали передумови для становлення громадянського суспільства».

• Обґрунтуйте справедливості такої оцінки.

4. Скласти порівняльну таблицю реалізації аграрної реформи в українських землях – 1848 р. в Австрійській імперії та 1861 р. у Російській імперії.

5. Ви – поміщик-консерватор, депутат земства, складіть промову у дебатах з земцем-демократом про необхідність запровадження рідної мови навчання у початковій школі.

6. У чому актуальність для сьогодення України думок Панаса Мирного, висловлених у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»: «Немає єдності – чорт має й волі!»? та «Без землі – нема волі»?